

**ԵՐՎԱՆԴՈՒՆՅԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ (Մ.Թ.Ա. IV–III ԴԴ.)**

Երվանդունյաց թագավորության մ.թ.ա. IV–III դդ. առնչվող սկզբնաղբյուրային տեղեկությունների սակավության պատճառով շատ հարցեր դեռևս ուսումնասիրման կարոտ են մնում: Այս ժամանակաշրջանի պատմության մի շարք դրվագների անդրադառնալու համար անհրաժեշտ է քննության առնել Երվանդունյաց Հայաստանում գոյություն ունեցած հողատիրության ձևերը:

Նորանկախ պետական համակարգի կայացման գործընթացի համար առաջնահերթ անհրաժեշտություն էր տնտեսական համակարգի ճշգրիտ, լիարժեք կազմակերպումը: Տվյալ ժամանակաշրջանում երկրի տնտեսության առաջընթացն ապահովող ոլորտներից էր գյուղատնտեսությանը, որի հիմքում ընկած են հողային հարաբերությունները: Հարցի լուսաբանման համար մեզ հետաքրքրող նյութերից է Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկը (գտնվել է 1911 թ.)¹, Արտաշես Ա (մ.թ.ա. 189–160 թթ.) արքայի արամեատառ սահմանաքարերը² և Մովսես

¹ Արձանագրությունը գտնվել է 1911 թ. Արմավիրի բլրի հարավային լանջին: Հայերեն թարգմ. հմմտ. տե՛ս Болтунова А. И., Греческие надписи Армавира, «Տեղեկագիր» ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի, Երևան, 1942, № 1-2 (15-16), էջ 35-37, Մանանդյան Հ., Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946, էջ 5-8:

² Արտաշեսի սահմանաքարերի մասին տե՛ս Տիրացյան Գ., Արտաշես I-ի ևս մեկ նորագյուտ արամեական արձանագրություն, ՊԲՀ, 1977, № 4, էջ 254-259, Հմայակյան Ս., Արտաշեսյան սահմանաքարերի շուրջ, Հայաստանի հնագույն

Խորենացու տեղեկությունները նրա տնտեսական բնույթի գործունեության մասին:

Խորհրդային և արդի հեղինակների կողմից բազմիցս շոշափվել են հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքին վերաբերող զանազան հարցեր, այդ թվում և հողային հարաբերությունների խնդիրները, սակայն դրանք ներկայացված են ընդհանուր հեղինաստական դարաշրջանի շրջանակներում, որոնք ժամանակագրորեն ընդգրկում են մ.թ.ա. IV-I դդ.: Հետազոտողները հին Հայաստանի հողային հարաբերությունները ներկայացրել են երկրում առկա մասնավոր և համայնական հողերի առկայությամբ³:

Ընդունված է համարել, որ Հայաստանում պետության ամբողջ հողը բաժանված էր երկու մասի: Մի մասը ամբողջապես համարվում էր թագավորի սեփականությունը, որտեղից նա հողամասեր էր բաժին հանում քրմական տաճարներին, նորաստեղծ քաղաքներին, զինվորական ու վարչական ավագանու ներկայացուցիչներին: Հողերի մյուս մասում թագավորը հանդես էր գալիս որպես տնօրինող: Այդ հողերը առաջնահերթ պատկանում էին տոհմապետ-իշխողներին, արքայի հարազատներին, մեծատոհմիկներին, իսկ հետո՝ քաղաքներին, համայնական հողատե-

մշակույթը 2, Երևան, 2002, էջ 72-75, Հագեյան Ն., Հակոբյան Հ., Հմայակյան Ս., Երկու նոր Արտաշեսյան սահմանաքար Վարդենիկից, Հայաստանի հնագույն մշակույթը 12, Էմմա Խանգադյանի հորեյանին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2002, էջ 76-77, և այլն:

³ Հարցի շուրջ կատարված հետազոտություններից տե՛ս Еремян С., Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, «Известия» Академии наук Армянской ССР. Общественные науки, 1948, № 1, նույնի՝ Развитие городов и городской жизни древней Армении, "Вестник Древней Истории", 1953, № 3, Սարգսյան Գ., Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինաստական դարաշրջանում, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր I, Երևան, 1971, էջ 635-663, Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970 և այլն:

րերին, քրմերին ու քաղաքացիներին: Այսինքն, կային և՛ մասնատիրական և՛ համայնատիրական հողեր՝ համապատասխան աստիճանակարգով⁴:

Սույն հողվածի նպատակն է մինչ այժմ գիտական շրջանառության մեջ առկա վիմագրական և մատենագրական նյութերի ընձեռած տվյալների համեմատական, պատմավերլուծական մեթոդների կիրառմամբ վերականգնել Հայաստանի հողային հարաբերությունների ընդհանրական պատկերը՝ Երվանդունիների թագավորության երկրորդ ժամանակահատվածում:

Հայ միջնադարյան աղբյուրներում մասնատիրական հողերը բնութագրվում են երկու անվամբ՝ «դաստակերտ» և «ագարակ»⁵: Մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում արքունական հողատիրության գոյությունը Հայաստանում վկայվում է Երվանդ արքայի կառուցած դաստակերտի մասին Պատմահոր տեղեկություններով: Նա իր երկում հիացմունքով է նկարագրում Երվանդակերտը, նրա գեղեցկությունը, ուրվագծում է արքայական դաստակերտի տնտեսական բաժինները՝ այգիները, ծաղկանոցները, բուրաստանները, դաշտերը. «Քաղցր է ինձ ասել եւ յաղագս գեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յարինեաց նոյն ինքն Երուանդ գեղեցիկ եւ չքնաղ յարինուածովք: Քանզի զմիջոց հովտին մեծի լնու մարդկութեամբ եւ պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպէս ական բիր: Իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց եւ հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն զայլ բոլորակութիւն ական: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ՝ իբր զարտեանանց խիտ եւ գեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնածեւ՝ արդարեւ գեղաւոր կուսից յանից

⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր I, Երևան, 1971, էջ 640-641:

⁵ Տե՛ս Սարգսյան Գ., Դաստակերտները և ագարակները V դարի հայկական աղբյուրներում, ՊԲՀ, 1962, № 3:

դարաւանդաց համեմատ: Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց՝ ծնաւոց պարզութեան գեղեցկութիւն: Իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդաք ափանցն՝ զերկթերթիսն նշանակէ շրթունս: Եւ այսպիսի գեղեցկութեան դիր՝ անքթթելի իմն գոգցես ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստն զհայեցուածսն ունի. եւ արդարեւ բերրի եւ թագաւորական դաստակերտն»⁶:

Հայաստանում նման տնտեսական համալիրների գոյությունը ավելի վաղ շրջանում հիմնավորվում է նաև անտիկ հեղինակների կողմից: Քսենոփոնի վկայմամբ՝ այդ տնտեսական համալիրներն արմատներով գնում են դեպի սատրապական շրջան⁷: Դաստակերտի խորենացիական նկարագրությունը հնարավորություն է տալիս ենթադրել նմանատիպ տնտեսական համալիրների շարունակական լինելության առավել զարգացած տեսակների մասին Հայաստանում մ.թ.ա. IV-III դդ.⁸:

Երվանդունի արքաների կառավարման ժամանակ Հայկական թագավորությունում մեկ այլ դաստակերտի մասին է վկայում Թովմա Արծրունին. «...առաջի տեսնելով զկապուտակ ծիրանափայլ դաշտածեւ ծովն. դաստակերտս մեծամեծս շուրջ զեզերքն անտառախիտ ծառովք եւ գինեբեր որթովք եւ զանազան պտղովք»⁹: Դաստակերտը գտնվում էր Վանա լճի մոտակայքում

⁶ Մովսիսի Խորենացու, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ՝ Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի (այսուհետ՝ Մովսես Խորենացի) Տիփսիս, 1913, էջ 167:

⁷ Տէն Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, III, 4, 2:

⁸ Հայկական լեռնաշխարհում այգի-բուրաստաններին և պարտեզներին առնչվող տվյալները վկայված են մ.թ.ա. I հազարամյակից ընդհուպ մինչև միջնադար (տե՛ս Քոչարյան Գ., «Արքունի ծառագարդ ապարանքը» Երվանդակերտից առաջ և հետո, ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. II, Գյումրի, 1999, էջ 125):

⁹ Արծրունյաց տան պատմիչը նկարագրում է Երվանդական բնակավայրը և նրա շրջակա այգիները և դաստակերտը: Արտաշեսը թագավոր դառնալուց հետո այն վերանվանում է Արտամետ: Այսինքն, մինչ նրա այդ գործողությունները այնտեղ արդեն կար դաստակերտ իր այգիներով (տե՛ս Թովմայի վարդապետի

և հավանաբար ոռոգվում էր Մենուա (մ.թ.ա. 810–786 թթ.) թագավորի կառուցած ջրանցքի օգնությամբ¹⁰:

Արքունական հողատիրության գոյությունն արձանագրող հաջորդ փաստը Երվանդ արքայի ամառանոցն է Ուտիքում՝ կրկին Մովսես Խորենացու հավաստմամբ. Երվանդ-Արտաշես առճակատման ժամանակ Երվանդը գտնվում էր իր ամառանոցում, երբ տեղեկություն է ստանում Արտաշեսի՝ զորքով Հայաստան մուտքի մասին¹¹:

Հայաստանում՝ մ.թ.ա. IV-III դդ. տաճարային տնտեսության գոյությունը փաստվում է մատենագրական¹² և վիմագրական տվյալներով¹³: Տաճարներին պատկանող այդ հսկայական հողային տարածքները քրմական դասը ձեռք էր բերել նվիրատվության շնորհիվ: Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Երվանդ արքան կառուցում է Բագարան քաղաքը և քրմապետ է նշանակում իր եղբորը՝ Երվագին¹⁴: Անշուշտ, քրմական դասին և քրմա-

Արծրունյոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Երևան, 2006, էջ 62):

¹⁰ Մարգարյան Հ., Արտաշես Ա արքայի Արտամատ քաղաքը՝ ըստ Թովմա Արծրունու «Արծրունյաց տան պատմության», ԼՀԳ, 2018, 1, էջ 290:

¹¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 169:

¹² Երվանդ թագավորի և նրա եղբայր Երվագ քրմապետի սպանությունից հետո, Արտաշեսի զորավար Սմբատը տիրանում է Բագարան տաճարային քաղաք-կենտրոնին, նրա հարստությանը և այնտեղ աշխատող 500 ծառաներին (տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 175):

¹³ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունը վկայում է նույն Երվանդ արքայի և Երվագ քրմապետի միջև առկա նամակագրական կապը (տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 6–30):

¹⁴ «Բայց Երուանդայ շինեալ զքաղաքն իւր եւ փոխեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմարայ, ուրոյն իկոռցն, զոր ոչ աւգուտ իւր համարեալ յիւրն փոխել ի քաղաքն, զի մի՛ ի գալ եւ ի զոհել անդ աշխարհի՛ ոչ զգուշութեամբ պահեսցի քաղաքն. այլ հեռագոյն ի նմանէ իբր քառասուն ասպարիսաւ զհիւսիսով՝ նման իւրոյ քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր ի վերայ գետոյն Ախուրենայ, եւ անուանեաց Բագարան, այս ինքն թէ ի նմա զբազնաց յարինեալ է զկազմութիւն. եւ փոխեաց անդր զամենայն զկուռսն որյԱրմավիր: Եւ մեհեանս շինեալ՝ զեղբայր իւր զԵրուագ քրմապետ կացուցանէր» (Մովսես Խորենացի, էջ 166):

պետին էին պատկանում Հայաստանում գոյություն ունեցող բազմաթիվ այլ տաճարներին կից հողակտորներ, կամ էլ ամբողջական տաճարային քաղաքներ:

Մեզ հետաքրքրող ժամանաշրջանում, անգամ Երվանդունիներին հաջորդած Արտաշեսյանների ժամանակ, քրմական դասին զանազան շնորհումներ և զրկումներ կատարում էին միայն արքաները¹⁵: Սա խոսում է այն մասին, որ մ.թ. ա. IV-I դդ. Հայաստանում դեռ վերջնականապես չէին ձևավորվել լիիրավ մասնատիրական հողային հարաբերություններ: Հակառակ պարագայում քրմական տաճարներին հողային տիրույթների տեսքով նվիրատվության օրինակների կիանդիպեինք՝ կատարված ոչ միայն արքայի, այլ նաև այլազան մեծատոհմիկ և ծառայողական ավագանու կողմից:

Հայաստանում լիակատար սեփականատեր հանդիսանում էր միայն արքան՝ որպես երկրի ամբողջ հողային տիրույթի միանձնյա տեր: Նրան էր իրավունք վերապահված կատարել զանազան նվիրատվություններ պաշտոնյաներին, քաղաքներին, քրմական տաճարներին: Այն հողերը, որ արքան նվիրաբերում էր ռազմավարչական ավագանուն, չէին դառնում նրանց սեփականությունը, ուղղակի նրանք տվյալ հողի և այդ հողից ստացված բարիքների տերն ու տնօրինողն էին:

Հավանական է անգամ, որ ավատատիրական հարաբերությունների նախօրեին Հայաստանում գոյություն ունեցող «ձեռական իշխանություն» հողատիրության ձևի սաղմերը գցված լինեին հենց Երվանդունյաց Հայաստանում և, որպես ժառան-

¹⁵ Օրինակ՝ վերոհիշյալ Երվանդի կողմից իր եղբորը՝ Երվանգին քրմապետ նշանակելը, Արտաշես Ա արքայի կողմից Մաժանին Հանիի գլխավոր մեղյանում քրմապետ կարգելը, Տիգրան Միջինի կողմից Վահունիներին քրմական աստիճանից զրկելը (Մովսես Խորենացի, էջ 166, 183, 128):

գություն, փոխանցված հետագա արքայատոհմերին: Ս. Երեմյանը նշում է, որ «ձեռական» կոչվող հողատիրությունը հիմնականում կապված էր գործակալությունների, արքունիքի և արքունական պաշտոնյանների հետ¹⁶: Վերը նշվածը վկայվում է Պատմահոր երկում. Արտաշեսը Երվանդ արքայի հետ առճակատման ժամանակ իր կողմն է քաշում երկրորդական գահը և երկրի գլխավոր տնտեսի պաշտոնը զբաղեցնող Արգամին՝ խոստանալով նրան թողնել այն ամենը, ինչ նա ստացել էր Երվանդ թագավորից և ավելացնում է նորանոր շնորհումներ: Նոր շնորհումների մեջ մտնում էր արքունիքում ելումուտի ժամանակ մարգարտակապ վարսակալ կրելը, ոսկյա ըմպանից և մսակալից օգվելը¹⁷: Թե ինչ ուներ Արգամը մինչև Արտաշեսի հետ պայմանավորվածության մեջ մտնելը, կրկին երևում է Մովսես Խորենացու շարադրանքում: Արտաշեսի որդի Արտավազդը՝ նախանձելով Մուրացյան Արգամին, խարդավանքների միջոցով խլեց նրանից թե՛ երկրորդական գահը, թե՛ այն գյուղերը, որոնք դրված էին նրա տնօրինման տակ¹⁸: Առք ու վաճառքի, վարձակալության, նվիրատվության և նմանատիպ այլ իրավական ակտերի կամ գործողությունների մասին տեղեկությունների բացակայությունը չի խոսում հօգուտ լիիրավ մասնավոր սեփականության գոյության մասին մ.թ.ա. IV-III դդ.¹⁹:

¹⁶ «Գործակալությունների մասին հայ մատենագիրների մոտ պահպանված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ դրանք հիմնականում այն արքունական պաշտոններն էին, որ գոյություն ունեին հելլենիստական թագավորությունների արքունիքում» (Երեմյան Ս., Պայմանական հողատիրության առաջացման հարցի շուրջը ֆեոդալականացող Հայաստանում. «Ձեռական իշխանությունը» հին Հայաստանում, ՊԲՀ, 1971, № 1, էջ 4):

¹⁷ Մովսես Խորենացի, էջ 174:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 180-181:

¹⁹ Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկում հանդիպում ենք Արտեմիս-Անահիտ աստվածուհու հորդորը գույքի ժառանգման և «լավ և արդա-

Երվանդունի արքաների կառավարման շրջանում հողօգտագործման ձևերից մեկի առկայությանն է վերաբերում Արմավիրից 1911 թ. գտնված արձանագրությունը: Հ. Մանանդյանի կարծիքով՝ վիմագիրը ներկայացնում է գույքի ժառանգման, կալվածքների ճշգրիտ ու արդարացի բաժանման, հարազատների և մոտիկ ազգականների միջև խաղաղ գոյակցության դիմում՝ գրված խրատական ոճով: Առաջին տեքստում դատապարտվում է ժառանգական գույքի անարդար բաժանումը, իսկ երկրորդում՝ առկա է պահանջ: Տողերից մեկում կարդում ենք. «այն տունը, որ վատ ու անարդար կերպով է սահմանազատվում՝ ինքն իրեն փորում է գերեզման»²⁰: Նա անառարկելի է համարում այն, որ արձանագրությունը ոչ թե հայ տեղաբնակների, այլ հույն կամ հեղենական վերաբնակներին էր առնչվում ²¹: Ս. Երեմյանը հետևելով Մանանդյանին՝ կարծում է, որ Արմավիրի հունարեն արձանագրության վկայությունները առնչվում են Արմավիրի շրջակայքում հունական վերաբնակեցված վարձու զինվորներին: Նրանք այնտեղ տիրապետում էին հողակտորների, որոնք հատկացված էին արքունապատկան հողերից, և նրանք կարող էին դրանք փոխանցել ժառանգաբար: Այդ հողերը նույնպես ենթարկվում էին հարկման, իսկ անժառանգ մնացածների հողերը կրկին դառնում էին արքունական: Հաջորդիվ եզրակացնում է, որ հունարեն արձանագրության տողերը ակնարկում են

րացի» սահմանազատման մասին վկայության: Այս վիմագրում տեղ գտած տողերը հիմք են հանդիսացել կարծելու, որ Երվանդունի արքաների կառավարման ժամանակ արդեն համայնական հողատիրությունն իր տեղը զիջում էր մասնատիրականին, որն առավել լայն թափով շարունակվեց Արտաշես Ա-ի թագավորման ժամանակ (տե՛ս Դանիելյան Ա., Արտաշես I-ի հաստատած սահմանաքարերի իրավական նշանակությունը, ՊԲՀ, 1977, № 3, էջ 238):

²⁰ Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 5-8:

²¹ Նույն տեղում, էջ 10:

նրանց ժառանգական կարգի և իրավունքի խախտման մասին: Իրավունքի խախտման պարագայում նրանք այն բողոքարկում էին Ատեմիս աստվածուհուն, որը համարվում էր արդար բաժանման և կալվածքների սահմանների պահապան²²:

Ի՞նչ հանգամանքներում էին խախտվել վերաբնակ հույների իրավունքները, և ո՞վ էր խախտել: Արձանագրությունում փորագրված տողերից և աստվածուհու ուղղակի խոսքից կարելի է ենթադրել, որ նրանց իրավունքները խախտվել էին ոչ թե կոնկրետ անձի կամ պաշտոնյայի, այլ հենց այդ վերոհիշյալ հույների՝ ժառանգատուի, այսինքն՝ տան կամ ընտանիքի հոր կողմից: Այլապես դժվար է բացատրել արձանագրության տողերի՝ «**այն տունը** (ընդգծումը մերն է – Ա. Պ.), որ վատ և անարդար կերպով է սահմանազատվում՝ ինքն իրեն փորում է գերեզման» հատվածը:

Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ մ.թ.ա. IV-III դդ. առկա էին թե՛ հողաբաժանման, թե՛ ժառանգման երևույթներ, սակայն միաժամանակ հակված ենք կարծելու, որ չկային ժառանգություն թողնելու հստակեցված նորմեր, որոնցով պետք է առաջնորդվեր ժառանգատուն, և հավանաբար սա էր պատճառներից մեկը, որ առաջ էր բերել վերը նշված խնդիրները: Արմավիրի հունարեն արձանագրության բնույթը գույքի ժառանգման և հողամասերի կամ կալվածքների սահմանազատման ընթացքում առաջացած խնդրի լուծման տարբերակ է ներկայացնում: Տեքստի բովանդակությունից կարելի է կռահել, որ նմանօրինակ խնդիրներն այնքան շատ էին, որ հարցին լուծում տալու համար միջամտել են Արմավիրի քրմական դասի ներկայացուցիչները: Գույքի անար-

²² Еремян С., Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, «Известия» Академии наук Армянской ССР. Общественные науки, 1948, № 1, с. 61.

դար բաժանումը պիտի հանգեցնե՞ր տնտեսական խնդիրների, որոնց լուծմանն էլ հետամուտ էր Արմավիրի քրմական դասը, քանզի նրանց վրա էր դրված դատաիրավական զանազան հարցերի կարգավորումը²³:

Արմավիրի հունարեն արձանագրության՝ Արտեմիս աստվածուհու հորդորից ենթադրելի է, որ խոսքը գնում է մասնատիրական, այլ ոչ համայնական հողերի մասին, քանզի համայնական հողերն ընդհանուր համայնքի սեփականությունն էին՝ քաղաքային կամ գյուղական, և դրանք հնարավոր չէր փոխանցել ժառանգաբար, առավել ևս՝ բաժանել տան անդամների միջև: Համայնական հողերը նույնպես պիտի ենթարկվեին սահմանազատման, սակայն այդ գործընթացը ամբողջությամբ վերահսկվում էր պետության կողմից և, բացի դրանից, այն ուղղակի բաժանվում էր այդ նույն համայնաբնակ երդերի միջև, այլ ոչ նրա ամեն մի անդամի: Արտաշես Ա-ի սահմանաքարերից մեկի վրա արամեերեն արձանագրված է՝ «Արտաշես արքան, որդին Զարեհի բաժանեց հողը գյուղերի միջև»²⁴: Վերը նշված մեր ենթադրությունը կարող է ևս մեկ անգամ փաստվել, եթե հիմք ընդունենք նաև այս իրողությունը:

Արտաշես Ա արքայի կողմից սահմանաքարեր կանգնեցնելու, գյուղերի և ագարակների միջև սահմանազատում իրականացնելու պատճառների մասին պատկերացում է տալիս

²³ Հակոբյան Հ., Հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերությունը Հայաստանում Երվանդական ժամանակաշրջանում (Ք.ա. IV-III դարեր), Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարանի լրատու, 2019, էջ 43:

²⁴ Բիշոնե Ռ., Հակոբյան Հ., Հմայակյան Ս., Պարմեջիանի Ն., Արտաշես արքայի նորահայտ սահմանաքարը Սարուխանից (նախնական հաղորդում), Հին Հայաստանի պատմության եւ մշակույթի հարցեր, Գետրգ Տիրացյանի հիշատակին նվիրված գիտաժողովի զեկուցումներ, Երեւան, 2001, էջ 82:

Մովսես Խորենացին²⁵: Սահմանազատում իրանանացնելը խոսում է հողային հարաբերություններում առաջացած վեճերի կարգավորման, պետության կողմից համայնական հողի վրա ամրագրված գյուղական համայնքի՝ հարկատու միավորի ամբողջականության պահպանման մասին: Երվանդ արքայի հետ ունեցած վատ հարաբերությունների խորենացիական նկարագիրը, թե՛ զանազան նախարարների, թե՛ նրա վախերը՝ կապված ժողովրդական ցասման հետ, կարող են մի ենթադրություն անելու հիմք հանդիսանալ: Այն հողային հարաբերությունները, որ տեսնում ենք Արտաշես արքայի թագավորելու տարիներին, գոյություն ունեին Երվանդունիների օրոք, և մասնատիրական հողերի ընդլայնումը ի հաշիվ համայնականի, ըստ երևույթին, սկսվել էր Արտաշեսյաններին նախորդող արքայատոհմի կառավարման ժամանակ: Մենք այս ենթադրությունը կատարում ենք, հիմք ընդունելով այն իրողությունը, որ մասնատերերի և կալվածատերերի նման պահվածքը հնարավոր էր միայն թույլ, երերուն ու խառը կառավարման ժամանակ, ինչպիսին էին Երվանդ արքայի կառավարման վերջին տարիները:

Առկա տվյալների համադրումը հնարավորություն է տալիս անել հետևյալ եզրակացությունները. ա) նախ այն, որ Երվանդական ժամանակաշրջանի հողային հարաբերություններին բնորոշ էին Աքեմենյան շրջանի վարչատնտեսական որոշակի գծեր, որոնք առկա էին սատրապական Հայաստանում: Մյուս կողմից, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի հողային հարաբերություններում առկա էին այնպիսի երևույթներ, որոնք արդի հայագիտության մեջ դիտարկվում են որպես առավել վաղ շրջանի երևույթներ, բ) Մ.թ.ա. IV-III դդ. առկա էին թե՛ հողաբաժանման,

²⁵ Մովսես Խորենացի, Բ, ԾԶ:

թե՛ ժառանգման երևույթներ, սակայն միաժամանակ հակված ենք կարծելու, որ չկային ժառանգություն թողնելու հստակեցված նորմեր որոնցով պետք է շարժվեր ժառանգատուն, գ) վերջնականնապես չէր ձևավորվել լիիրավ մասնավոր սեփականությունը, դ) Երվանդ արքայի երերուն կառավարման ժամանակ սկսվել էր մասնավոր և համայնական հողատերերի միջև որոշակի պայքար, որը, ըստ երևույթին, առավել սրվել էր Երվանդին հաջորդած Արտաշես Ա-ի կառավարման տարիներին: Եվ, թերևս, դա է պատճառ հանդիսացել, որպեսզի Արտաշես արքան հողաբաժանման հարցերը կարգավորելու նպատակով ճշգրտի այն նորմերը, համաձայն որոնց հասարակության տարբեր շերտերին հողատիրույթներ էին հատկացվում:

**Armen Poghosyan, *Institute of History of the NAS RA, applicant,*
On the question of land ownership forms in Yervandid Armenia (IV-III cc. BC)**

Because of the lack of primary sources concerning to the kingdom of Yervandids in the IV-III centuries BC, many questions still need to be studied. This article is an attempt to refer to the forms of land ownership existing in Armenia during the reign of the Yervandids, in connection with which the data of the original sources, particularly in the Greek inscriptions of Armavir and Aramaic inscriptions of king Artashes are examined, as well as evidencie of medieval Armenian historians.

A comparison of the available data leads to the following conclusions: a) the land relations of the Yervandid era were characterized by certain administrative and economic features of the Achaemenid period, which existed in the satrapy of Armenia; on the other hand, in the land relations of the period of interest, there were such phenomena, which in contemporary armenology are considered as inherited from the earlier

stage; b) in the IV and III centuries BC private property was not fully formed c) during the unstable reign of king Yervand some struggle between private and communal landowners began, which seems to have become even stronger during the reign of Artashes I, who followed Yervand.